

ISSN 2072-4772

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ
імені Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ**

**Екологічна психологія
Том VII. Випуск 28**

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 28. – 288 с.

Головний редактор:

дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор
С.Д. Максименко

Редакційна колегія:

Чепелева Н.В. (заступник головного редактора), дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; Моляко В.О., дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; Балл Г.О., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор; Боришевський М.Й., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор; Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор; Смульсон М.Л., член-кореспондент НАПН України, доктор психол. наук, професор; Болтівець С.І., доктор психол. наук, професор; Кокун О.М., доктор психол. наук, професор; Швалб Ю.М., доктор психол. наук, професор; Піроженко Т.О., доктор психол. наук, ст. н. с.; Кісарчук З.Г., кандидат психол. наук, ст. н. с.; Семенова Р.О., кандидат психол. наук, ст. н. с.; Чепелюк М.Л.А., кандидат психол. наук, ст. н. с.

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17847-6693ПР від 10.06.2011

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Постанова Президії ВАК України № 1-05-5 від 1.07.2010)

ЗМІСТ

<i>Алещенко В.І.</i>	Метод інформаційно-психологічного впливу на актуальні психічні стани військовослужбовців миротворчого контингенту	6-15
<i>Байдарова О.О.</i>	Проблеми професіоналізації майбутніх соціальних працівників в умовах вищого навчального закладу	16-25
<i>Баришева О.І.</i>	Особливості невідкладної психологічної допомоги особам, що вдаються до суїцидальної поведінки (з досвіду роботи «телефону довіри»)	26-36
<i>Вернік О.Л., Варла В.С.</i>	До проблеми моделювання ситуації і етнопсихологічних чинників адаптації дитини до шкільного середовища	37-49
<i>Ведчик-Блакитна О.О., Гурлева Т.С.</i>	Якість життя - умова та результат міжпоколінної взаємодії у сім'ї	50-55
<i>Волсваха І.Б.</i>	Готовність підприємця до актуалізації психологічних чинників конкурентноздатності свого бізнесу	56-63
<i>Волсваха С.В.</i>	Дослідження проблематики громадянської участі у західній психології	64-71
<i>Володарська Н.Д.</i>	Екологічність самотворення особистості в сучасних умовах життєдіяльності	72-80
<i>Гирькавець С.О.</i>	Соціокультурне проектування соціально-нормативної активності індивіда в умовах екоорієнтованого простору існування	81-88
<i>Гирькавець Н.С.</i>	Система цінностей студентської молоді та проблема формування екоцентричної ціннісно-сміслової сфери особистості	89-97
<i>Горбань Г.О.</i>	Суб'єкт, який приймає рішення: психологічний аналіз визначення	98-106
<i>Грєк Е.В.</i>	Психологічні механізми і методи формування екологічної свідомості (рос.)	107-113

<i>Кахно І.В.</i>	Особливості мовленнєвої культури майбутнього лікаря-терапевта	114-123
<i>Килимник О.С.</i>	Загрози та небезпеки у становленні еколого-орієнтованого способу життя	124-132
<i>Кодлубовська Т.Б.</i>	Особливості індивідуально-особистісних підходів при діагностиці і аналізу психологічних ресурсів працівників ОВС для їх збереження та профілактики професійної деформації	133-141
<i>Корнюх А.О.</i>	Міжнаціональні шлюби у контексті сучасних глобалізаційних процесів	142-150
<i>Лашук В.Г.</i>	Забобони як психологічний феномен	151-158
<i>Литвинчук Л.М.</i>	Психологічні механізми дії музики на особистість	159-168
<i>Мірошник З.М.</i>	Діагностика педагогічної рефлексивності учителя початкових класів	169-174
<i>Пенькова О.І.</i>	Взаємодія у родинно-сімейному середовищі як умова соціалізації особистості	175-182
<i>Поджинська О.О.</i>	До проблеми дослідження структури та генези особистісної ідентичності	183-191
<i>Рудоміно-Дусятська О.В.</i>	Екологічно-орієнтований спосіб життя як предмет психологічного дослідження	192-199
<i>Семеніхіна Г.В., Єфімова А.І.</i>	Вплив соціальних чинників на формування гендерних стереотипів юнаків	200-209
<i>Скляр О.Г.</i>	Попередження маргіналізації підлітків засобами сценарного підходу	210-218
<i>Ткач Т.В.</i>	Психолого-педагогічне проектування освітнього простору особистості	219-228
<i>Федорець А. В.</i>	Особливості самоствавлення спортсменів з різним рівням спортивної майстерності	229-237

<i>Черкасский А.В.</i>	Вплив екопсихологічних аспектів управління на процес створення соціально-психологічного клімату у колективі (рос.)	238-245
<i>Чернобровкіна В.А.</i>	Особливості смислової структури феномена внутрішньої свободи – несвободи в осіб, позбавлених волі	246-256
<i>Щербатюк Б.А.</i>	Задоволеність життям як проблема психологічного дослідження	257-265
<i>Щербина Л.Ф.</i>	Дослідження доконцептуального рівня картини світу психотерапевта	266-276
<i>Яценко Г.П.</i>	Соціальні інновації: поняття, типи та специфіка застосування в соціальній сфері організації	277-286

ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ ФЕНОМЕНА ВНУТРІШНЬОЇ СВОБОДИ - НЕСВОБОДИ В ОСІБ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ

УДК 159.923

ЧЕРНОБРОВКІНА Віра Андріївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Луганськ

У статті розглядається смислова структура феномена внутрішньої свободи особистості, а також здійснюється порівняльний аналіз смислових елементів цієї структури у досліджуваних з нормативної вибірки та в осіб, позбавлених волі

Ключові слова: внутрішня (особистісна) свобода, смислове переживання, смислова структура феномена внутрішньої свободи - несвободи.

ОСОБЕННОСТИ СМЫСЛОВОЙ СТРУКТУРЫ ФЕНОМЕНА ВНУТРЕННЕЙ СВОБОДЫ - НЕСВОБОДЫ У ЛИЦ, ЛИШЕННЫХ СВОБОДЫ

В статье рассматривается смысловая структура феномена внутренней свободы личности, а также осуществляется сравнительный анализ смысловых элементов этой структуры у испытуемых из нормативной выборки и лиц, лишенных свободы.

Ключевые слова: внутренняя (личностная) свобода, смысловое переживание, смысловая структура феномена внутренней свободы - несвободы

Постановка проблеми. В сучасних психологічних концепціях людина розглядається як істота, здатна до саморозвитку і самостворчості, авторської побудови свого життя, до прояву свободи у процесі свого становлення та існування (О. Кузьміна, Д. Леонт'єв, В. Петровський, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.). Однак тлумачення свободи у психологічних дослідженнях лишається переважно функціональним. Вона розуміється як певний загальний «принцип» функціонування психічної активності людини, що полягає в самодетермінації, тобто у свідомому, рефлексивному визначенні та регулюванні суб'єктом змісту, процесу і меж власної активності на основі внутрішніх мотиваційних, цільових та ціннісно-смислових чинників при опосередкованому впливі зовнішніх умов, внаслідок чого його активність є відносно незалежною від них (Д. Леонт'єв, В. Петровський, В. Слободчиков, О. Кузьміна та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення свободи у власне психологічному вимірі, як ми вважаємо, потребує також феноменологічного, а не тільки функціонального, витлумачення, на основі якого предметом розгляду може стати внутрішня свобода (свобода для), яку, на відміну від зовнішньої (свободи від), позначають також поняттями «особистісна свобода» (Г. Балл) та «психологічна свобода» (Д. Леонт'єв) [1; 6]. Однак особистісна свобода,

будучи внутрішньою, не є інтраіндивідуальною властивістю, що характеризує особистість «зсередини», а репрезентує особистість з боку її відношень зі світом, іншими людьми і собою. Виражаючи собою і «втілюючи» в собі особливі відношення людини зі світом, внутрішня свобода належить особистості, яка має певну смислову систему, що дозволяє їй встановлювати, будувати і підтримувати такі відношення. Інакше кажучи, внутрішня свобода являє собою психічний феномен, репрезентація і переживання якого у внутрішньому світі особистості пов'язані з певними смисловими процесами.

Ми розуміємо феномен внутрішньої свободи як *смислове переживання особистістю своїх відношень зі світом, іншими людьми і собою*. Ми виходимо з ідеї Л. С. Виготського про переживання як одиницю свідомості, в якій відбивається ставлення людини до того чи іншого моменту дійсності [2, с. 382], а також з уведеного ним поняття «смислового переживання» та неодноразово підкреслюваного у фундаментальних психологічних роботах зв'язку понять «переживання» і «смиль» (Е. Гуссерль, Ф. Е. Василюк, Д. А. Леонт'єв, Б. М. Теплов).

На основі когнітивно-психологічних концепцій, внутрішню свободу можна представити як переживання, що має певну смислову «тканину». Оскільки в основі індивідуального досвіду лежать ментальні (когнітивні) утворення («базисні переконання» (А. Бек), «моделі» (Дж. Боулбі, К. Крейк та ін.), «репрезентації» (Ж. Піаже), «конструкти» (Дж. Келлі)), то внутрішня свобода людини постає інтегративною структурою особистісного досвіду, що пов'язана з певною ментальною моделлю світу. Когнітивними елементами цієї структури є «одиниці сенсу», зміст яких відображає специфічні особливості відношень зі світом, характерні для особистості, яка має внутрішню свободу.

Ми виокремлюємо чотири смислові підструктури особистісного досвіду, що утворюють феномен внутрішньої свободи: 1) *позитивна життєва позиція*, смислова «формула» якої виглядає приблизно так: «У світі є місце для мене; мене люблять і приймають, і я люблю й приймаю інших. Я довіряю собі і своїм бажанням. Моя спонтанність доречна й приносить мені задоволення. Мені подобається взаємодіяти з іншими людьми й цікаво робити те, що я роблю»; 2) *стійка і диференційована психологічна межа Я*, функціонування якої базується на таких базисних переконаннях: «Я розумію, що я окрема людина зі своїми почуттями, бажаннями, думками й діями. Я знаю, чого я хочу, і відокремлюю свої почуття й бажання від почуттів і бажань інших людей. Я несу відповідальність за те, що обираю сам, і не відповідаю за вибір інших людей. Я маю право вибирати власні цілі, що відрізняються від цілей інших людей. Я можу бути самим собою поруч з іншими»; 3) *самодетермінація і життєва стійкість*, що відбивається у таких смислових переживаннях: «Я впливаю на своє життя

і вибираю власне майбутнє. Переживаючи й переборюючи складні обставини, я здобуваю цінний досвід. Я можу використовувати свою силу, щоб будувати життя за власним задумом. Я здатний протистояти обставинам і обираю своє ставлення до умов, у яких перебуваю. Я можу змінюватися й розвиватися у відповідності зі своїми цілями»; 4) *екзистенціальний погляд на життя*, смислові акценти якого можуть бути представлені так: «Я шукаю свій шлях у житті й свій сенс. Незважаючи на кінцевість, життя має сенс. Людина вільна у виборі свого шляху й у пошуку способу самореалізації. В житті є вищі цінності. Я ціню духовність і мудрість, ціню власне життя й життя інших людей. Я прагну жити в гармонії із собою, іншими людьми й світом, в цілому».

На основі представленої смислової структури досвіду ми розробили дослідницький інструмент – питальник «Я і Світ», спрямований на встановлення близькості елементів ментальної моделі світу і світогляду дорослих досліджуваних до смислових «маркерів» феномена внутрішньої свободи особистості. Питальник містить чотири групи біполярних тверджень (всього їх 36), які утворюють шкали відповідно до чотирьох представлених структур особистісного досвіду. Процедура опитування за методикою «Я і Світ» передбачає самовизначення досліджуваного у виборі одного з двох протилежних суджень у кожній із запропонованих пар і диференційовану оцінку ступеня близькості їхнього сенсу до власних уявлень. Високі бали відповідають полюсу «внутрішня свобода», низькі – полюсу «несвобода / залежність». Крім чотирьох шкальних оцінок, для кожного досліджуваного визначається сумарний бал, який є показником представленості в особистісному досвіді смислових елементів, що відповідають феномену внутрішньої свободи. Валідизація та стандартизація питальника «Я і Світ» проводилась на основі опитування нормативної вибірки, що складається з 869 досліджуваних у віці від 23 до 60 років; області професійної діяльності різні – службовці, медичні працівники, педагоги, приватні підприємці, робітники.

Формулювання цілей статті. Предметом аналізу в даній статті є результати порівняльного дослідження, проведеного нами на нормативній вибірці та вибірці осіб, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Насамперед відзначимо, що в контексті проблеми внутрішньої свободи, остання група досліджуваних представляє для нас особливий інтерес, оскільки спосіб життя, обраний і реалізований цими людьми, привів їх до ситуації зовнішньої, об'єктивної несвободи в її крайньому прояві – до ситуації позбавлення волі. Крім того, скоєння злочину має у своїй основі певні мотиваційно-ціннісні передумови, у смисловій структурі яких міститься внутрішній «дозвіл» діяти з метою досягнення бажаного

всупереч інтересам інших людей. Цей момент, як ми гадаємо, є одним із проявів внутрішньої несвободи, коли людина зсуває межу Я – не-Я (тобто межу між своїм Я і суспільством) «від себе», вважаючи частину соціального простору своєю особистістю «територією», і встановлює там власні правила, не запитуючи згоди інших і порушуючи їхні особисті межі (Ф. Перлз).

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом в літературі з юридичної психології виявляється виразна тенденція, пов'язана з дослідженням особливостей смислової сфери особистості, що здійснює злочин, та смислової регуляції її поведінки [3; 4; 10 та ін.]. Зокрема, у дослідженнях Ю. Васильєвої і Д. Леонтьєва [3; 5] було виявлене зниження в злочинців рефлексії ціннісно-смислових орієнтирів життя, обмеженість світоглядного кругозору й часової перспективи, низький рівень усвідомленості життя й виражене переживання незадоволеності життям, домінування гомеостатичної мотивації, нерозвиненість функцій планування й прогнозування поведінки, низький самоконтроль і відповідальність за свої вчинки.

Важливо також указати на трансформації смислової сфери особистості, які відбуваються після здійснення злочину в процесі відбування покарання. Середовищу виправних установ властивий величезний потенціал криміналізації особистості, який є наслідком скупчення великої кількості носіїв кримінальної субкультури й високої щільності їхніх комунікацій [4; 9; 10]. Негативний вплив перебування у виправно-трудовах установах здійснюється через механізм «кримінального зараження», що полягає в «інфікуванні» особистості кримінальними цінностями й нормами [8]. Автори вказують також, що за рахунок новоприбулих кримінальне середовище пенітенціарних закладів здатне до відтворення й регенерації, для чого винаходяться системи «ініціації» для прийому новачка до тюремного співтовариства. Це приводить до підвищення референтності такого середовища для новоприбулих, сприяє формуванню й закріпленню в них кримінальних ідентифікацій і лояльного ставлення до групи [7]. Вхідження новачка у співтовариство ув'язнених й інтеріоризація системи смислів «корпоративної злочинної свідомості» можуть бути розглянуті як процеси психологічного захисту й адаптації особистості, спрямовані на «виживання» і подолання [4].

Таким чином, перебування в місцях позбавлення волі викликає глибокі деструктивні зміни в смисловій сфері особистості засуджених, внаслідок чого їхні цінності й смислові установки набувають деяких загальних рис, обумовлених формуванням «парадигми виживання» у жорстких умовах відбування покарання. Разом з тим, такий вплив не є прямим і залежить від попереднього життєвого досвіду особистості і її індивідуальних властивостей. Зміни смис-

лової сфери найбільш динамічні в період адаптації до умов позбавлення волі й перед звільненням; характер цих змін є складним і нелінійним [10].

Наведений аналіз дає підстави для припущення про те, що існують значущі розходження в смислової структурі досвіду внутрішньої свободи- несвободи досліджуваних з нормативної вибірки позбавлених волі. Його перевірку ми здійснили за допомогою порівняльного аналізу показників питальника «Я і Світ», отриманих на обох вибірках. У вибірку ув'язнених увійшли 64 людини, з них – 44 чоловіка й 20 жінок, що відбувають строк покарання в тюрмах і виправно-трудових колоніях загального режиму. Злочини, здійснені досліджуваними, що увійшли у вибірку, кваліфікуються як корисливі (це крадіжки й поширення (зберігання) наркотиків). Вік досліджуваних – від 22 до 60 років (середній вік – 37 років).

Отримані нами результати свідчать про достовірні розходження між середніми показниками обох груп за всіма шкалами і сумарною оцінкою питальника. Всі показники у досліджуваних з нормативної вибірки істотно вище, тобто ближче до полюсу «свободи», ніж у вибірці засуджених. Значимість установлених розходжень дуже висока ($p < 0,001$ – для всіх показників, крім шкали «Екзистенціальний погляд на життя», де $p < 0,01$).

Ми порівняли також оцінки обох груп за всіма пунктами питальника й визначили рівень значимості розходжень на основі критерію Манна-Уїтні. За всіма пунктами шкали «Позитивна життєва позиція» показники ув'язнених істотно нижче, ніж у нормативній вибірці. Засуджені значно рідше вибирають твердження, що вказують на прийняття інших людей і себе: «У світі багато хороших людей», «Мені є на кого опертися», «Оточуючі люди проявляють чуйність до мене, здатні відгукнутися», «Я цінний і важливий, гідний любові й прийняття». Вони також істотно рідше дають відповіді, що свідчать про переживання суб'єктивного благополуччя й оптимізму відносно свого життя й діяльності: «Я можу представити своє майбутнє. Я впевнений у своєму майбутньому», «Я можу обійти або запобігти тим небезпекам, з якими зустрічаюся. Мені комфортно жити в цьому світі», «Мої бажання й цілі важливі, і я можу їх реалізувати», «Я багато чого можу. Я впевнений у своїх силах».

За чотирма пунктами цієї шкали середні показники досліджуваних з вибірки ув'язнених чітко зміщені від нейтральної оцінки у бік негативного полюсу: «Світ несправедливий до мене» (по цьому пункту отримана найнижча оцінка), «Поганого у світі набагато більше, ніж хорошого», «Я часто зустрічаюся з великими труднощами. Перешкод у моєму житті більше, ніж можливостей», «Я не задоволений своїм життям і не почуваю себе щасливим». У контексті життєвої ситуації цих досліджуваних звертає на себе

увагу їхнє переконання у несправедливості світу й досить виразне позитивне ставлення до себе (визнання цінності й значимості власного Я, хоч і нижче, ніж у нормативній групі, але вище за їх оцінку справедливості світу і позитивності інших людей). У порівнянні із середніми оцінками досліджуваних з нормативної групи (у них домінує переконання про справедливість світу), це можна інтерпретувати як зсув смислових елементів позитивної- негативної життєвої позиції засуджених до такого її варіанту, за якого важливість власного Я визнається, а цінність світу – ні; інші люди й світ у цілому оцінюються як негативні, несправедливі, не-підтримуючі. У транзакційному аналізі ця життєва позиція позначається як «Я +, Інші (Світ) –»; при її домінуванні зазвичай розглядається можливість здійснення людиною дій, спрямованих проти інтересів інших людей, що підтверджує валідність отриманих нами результатів.

Середні оцінки ув'язнених за пунктами шкали «Межа Я – не-Я» найнижчими, порівняно з іншими шкалами питальника «Я і Світ». Досліджувані цієї групи виявляють виражену залежність від ставлення до них оточуючих (часто обирають твердження «Думай про мене оточуючих завжди впливає на мій характер і моє самопочуття»). Низькі оцінки по пунктах «Слід допомагати людям навіть коли вони не усвідомлюють своїх проблем» та «Існує багато ситуацій, у яких одна людина повинна вміщатися в життя іншої» говорять про наявність в них установки на можливість (можливо, і бажання) отримання «рятівної» допомоги від когось, готового взяти на себе відповідальність за іншу людину (позиція «жертви»), або, у цілому, установки, що виправдує втручання однієї людини у ситуації й проблеми інших людей. І те, й інше становить основу «дифузії» відповідальності (нерозрізнення сфери «своєї – не своєї» відповідальності) і виправдує, з одного боку, пасивне очікування зовнішньої допомоги й образу або гнів у випадку, якщо вона не надходить, а з іншого, – дозвіл втручатися в життя інших людей і цим вирішувати або робити за них. Порушення усмислової структури установок щодо відповідальності підтверджуються більш низьким показником, у порівнянні з нормативним, за пунктом «Я не люблю відповідальності».

У деяке протиріччя із представленими вище результатами вступає більш високий, чим у законослухняних досліджуваних, показник відповідей ув'язнених на пункт «Я здатний самостійно справлятися із труднощами й можу опиратися на себе». Цей факт, як ми гадаємо, говорить, про установку на виживання й адаптацію в жорстких умовах життя, про деяке утвердження себе в образі людини, яка покладається тільки на себе (довіряє тільки собі), що дозволяє зберігати власну безпеку в обстановці пенітенціарних установ.

За третьою шкалою опитальника «Я і Світ» («Самоідентифікація та життєстійкість») отримані наступні результати. Насамперед виділимо ті твердження, оцінки по яких в ув'язнених значно відхиляються від нормативних. Це пункти: «У моєму житті є щось такого, чого я не вибирав» (по цьому твердженню отримана нижча оцінка), «Я не відчуваю себе вільною людиною», «Я не розумію, що відбувається у світі й із мною. Мої спроби оцінити це мало що дають», «Я не можу впливати на своє життя в майбутнє», «Думаю, що я не змінюся», «У мене практично немає вибору. Моє життя часто залежить не від мене». Найбільш помітним є розходження оцінок за твердженням «Я вважаю себе вільною людиною» – «Я не відчуваю себе вільним», де середня оцінка ув'язнених досліджуваних відповідає позитивному показнику ув'язнених – негативному. Ці й наведені вище дані говорять про те, що в ув'язнених домінують переконання і уявлення, протилежні самоідентифікації й свободі, – вони переконані у відсутності вибору, здатності управляти власним життям, розуміти те, що відбувається в ньому, мінятися й розвиватися.

І, нарешті, результати, отримані за шкалою «Екзистенціальний погляд на життя», свідчать, що за всіма й пунктами оцінки досліджуваних з нормативної вибірки вище, ніж в ув'язнених, хоча це розходження не завжди статистично значиме. Для нас несподіваним виявився той факт, що середня оцінка відповідення ув'язнених на пункт «Бути вільним – значить жити повноцінно» – «Свобода і повноцінне життя – не взаємопов'язані» математично не значуще відрізняється від показника нормативної групи (і при цьому є децю нижчою за нього). Ми припустили одержати за цим твердженням дані на користь високої значущості свободи для ув'язнених (можливо, більш високої, чим у законслухняних досліджуваних) і пов'язували це з конкретним смисловим наповненням даного конструкта в людей, що перебувають у місцях позбавлення волі. Відомо, що поняття «свобода», «на свободі», «на волі» та ін. в ув'язнених означають життя за межами колонії (або в'язниці). Отриманий результат говорить про те, що ціннісність свободи все-таки вище у досліджуваних з нормативної вибірки, хоча й несуттєво. Імовірно, це можна пояснити тим, що прагнення вийти «на волю», властиве, як указують роботи з кримінальної психології, більшості ув'язнених, вступає в протиріччя із упевненістю в тім, що там їх чекає «повноцінне життя». У літературі приводяться також дані про те, що наближення моменту виходу на волю пов'язане з підвищенням тривоги в ув'язнених, появою негативних емоційних станів (пригніченості, дратівливості та ін.), пов'язаних з неясністю перспективи життя в нових умовах [9].

Значимі розходження в показниках двох порівнюваних груп виявлені за такими твердженнями: «Дуже важливо мати сенс свого життя» – «Сенс життя» – «вдумане поняття, яке нічого не дає для самого життя» і «Якість життя прямо пов'язана із соціальним статусом і матеріальним добробутом людини» – «Людина щаслива, якщо самореалізується и живе у згоді з собою и іншими». Ув'язнені частіше дають відповіді на користь цінності матеріальних і соціально-статусних атрибутів життя, а також частіше знецінюють поняття сенсу життя. Разом з тим, вони, так само як і досліджувані з нормативної вибірки, замислюються над обмеженістю і кінцевістю життя.

Отже, в цілому, у структурі екзистенціального світосприймання ув'язнених виявлені уявлення й погляди, що істотно відхиляються від нормативних у бік більш низької усвідомленості й ціннісної орієнтованості їхнього життя. Однак окремі смислові елементи структури екзистенціального світогляду в ув'язнених представлені приблизно на тому ж рівні, що й у досліджуваних з нормативної вибірки. Це дає нам підстави говорити про те, що психологічні захисти в смисловій системі особистості ув'язнених не спрацьовують у сфері усвідомлення деяких екзистенціальних даностей, спроби помислити про які обертаються, як свідчать наші дані, визнанням їхньої важливості й цінності.

Наступний етап роботи з матеріалами, отриманими при опитуванні засуджених, був націлений на вивчення впливу факторів статі й віку на смислову структуру переживання свободи-несвободи. Результати кореляційного аналізу показників віку й тестових оцінок ув'язнених запитальником «Я і Світ» свідчать про те, що в більш старших за віком засуджених сильніше проявляється негативне ставлення до світу, себе, людей, вони менше вірять у свою здатність вибирати й міняти власне життя, протистояти долі й обставинам. Більш старшим ув'язненим властиве і більш виражене цілісне переживання несповоди і залежності від умов, обставин, усталеного стилю життя й мислення, відносин з оточуючими, сформованої ідентичності.

Ми проаналізували також порівняльні дані середніх значень показників опитальника «Я і Світ» у жіночих і чоловічих підгрупах нормативної вибірки й вибірки ув'язнених. Твердження, у відношенні яких установлені значимі розходження у відповідях чоловіків і жінок з вибірки ув'язнених, стосуються справедливості/несправедливості світу й цінності/незначущості власних бажань і цілей. Характерно, що жінки істотно частіше дають відповіді про несправедливість світу до них, при цьому вони значно більше, ніж чоловіки-ув'язнені (а також, ніж жінки з нормативної вибірки), вважають значимими свої бажання й цілі. Це говорить про більш

яскраво виражену життєву позицію засуджених-жінок, яку можна охарактеризувати як «Світ - не в порядку (-), Я - у порядку (+)». Даний момент підтверджується також більш частим вибором жінками-ув'язненими (порівняно з жінками з нормативною вибіркою) відповідей на користь тверджень про те, що вони постійно не отримують бажаного, оскільки в їхньому житті перешкод більше, чим можливостей, що у світі надто багато поганих людей та ін. У цілому, жінки-ув'язнені частіше за чоловіків дають відповіді на користь негативних полюсів тверджень, що входять допитальника «Я і Світ». Це можна інтерпретувати як більш виражене переживання несвободи й залежності в жінок-ув'язнених, у порівнянні з чоловіками.

Висновки. У цілому, весь здійснений аналіз дає підстави для висновку про істотний зсув смислових елементів у структурі особистісного досвіду досліджуваних, позбавлених волі, в бік полюсу несвободи й залежності. У структурі позитивної-негативної життєвої позиції в них помітно переважають переконання про негативні властивості світу, який частіше уявляється несправедливим, небезпечним, перешкоджаючим; водночас, уявлення про своє Я за цінністю, значимістю й позитивністю перевищує оцінку інших людей і світу, у цілому. Це дає підстави розглядати в якості найбільш типового варіанту життєвої позиції ув'язнених співвідношення «Я +, Світ-».

Структура досвіду, яка лежить в основі функціонування межі Я - не-Я, характеризується домінуванням сенсів, що спричиняють труднощі диференціювання процесів і феноменів, розрізнення яких є основною функцією психологічної межі особистості. Це проявляється в таких моментах, як «дифузія відповідальності» (нерозрізнення сфери власної відповідальності й відповідальності інших людей), залежність від інших людей та їх оцінки себе, установка на можливість втручання в життя іншої людини й отримання «рятівної» допомоги ззовні (позиція «жертви»), нездатність вибрати й робити те, що відповідає власним автентичним бажанням.

Встановлені елементи смислової системи, що лежать в основі актуального стану психологічної межі ув'язнених відрізняються від наших теоретичних очікувань стосовно того, що люди, які порушують закон, «зрушують» свою особисту межу на суспільну «територію» і мало зважають на інтереси інших людей. Ми ж установили феномени, пов'язані зі змішуванням «своєї - не своєї» відповідальності й зі схильністю ув'язнених поступати своїми інтересами, проявляти залежність від інших людей й умов. Очевидно, ці моменти можна розглядати як маркери конкретного, відповідного актуальним умовам життя стану психологічної межі засуджених. Дійсно, у момент здійснення злочину людина бере собі багато «повнова-

жень» і нав'язує світу свої умови (відсуває межу «до світу», як писав Ф. Перлз), а в період виживання в кримінальному середовищі більш адекватним є «згортання» власних інтересів, «відступ» назад із власною межею, оскільки в іншому випадку виживання не гарантоване. Разом з тим, очевидно, резервним (тобто адекватним для більш-менш нормальних умов життя цих досліджуваних) є стан межі Я, що відповідає життєвій позиції «Я +, Світ-», за якого людина залишає за собою право діяти проти інтересів інших людей, не беручи на себе відповідальності за це.

У смисловій структурі досвіду самодетермінації й життєстійкості в ув'язнених яскраво представлені сенси, протилежні самодетермінації й свободі, в основі яких лежить переконаність у відсутності в людей (у тому числі й у них) вибору, здатності управляти власним життям, розуміти його, мінятися й розвиватися. При цьому ми виявили у смисловій системі особистості ув'язнених такі елементи, що забезпечують їм можливість виживати й адаптуватися в умовах жорсткого й жорстокого кримінального середовища.

Наші дані дозволяють говорити також про більш слабку представленість у смисловій системі особистості позбавлених волі переконань і поглядів, що входять до екзистенціального світогляду. У цілому, це узгоджується з даними інших досліджень, які свідчать, що в них істотно знижений рівень загальної усвідомленості життя й орієнтованості на цінності [4; 5; 10].

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі можуть спрямовуватись, як ми гадаємо, на пошук адекватних психологічних умов, що мають дієвий потенціал трансформувального впливу на смислові структури особистості, яка має контрнормативну систему цінностей та смислів, оскільки існуючі системи «виправлення» та «перевиховання» не є ефективними.

Література

1. Балл Г. О. Ориентири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). – Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
2. Выготский Л.С. Кризис семи лет. Собр. соч.: В 6 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1982. – С. 376 – 385.
3. Васильева Ю. А., Леонтьев Д. А. Этогенический подход к изучению социальных отклонений // Иностранная психология. – 1994. – Т. 2. – № 2 (4). – С. 83 – 86.
4. Карпинский К. В. Психологическая коррекция смысловой регуляции жизненного пути девиантной личности // Монография / Константин Викторович Карпинский; Под. ред. Т.К. Комаровой. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 139 с.
5. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

6. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности. – Психологический журнал. – Т. 21. – 2000. – №1. – С. 11-25.
7. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. – М.: «Ось-89», 2001. – 704 с.
8. Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 256 с.
9. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология. Учебное пособие. – М.: Право и Закон, 1997. – 320 с.
10. Яковлев В. В. Психологическая характеристика смысловой сферы личности осужденных к лишению свободы: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. 19.00.06. – М., 1999. – 21 с.

Features of semantic structure of the phenomenon of internal freedom and dependence at persons, deprived freedoms

In the article the semantic structure of the phenomenon of internal individual freedom is examined, and the comparative analysis of semantic elements of this structure is carried out at examinee from a normative selection and persons, deprived freedoms.

Keywords: *internal (personality) freedom, semantic experiencing, a semantic structure of the phenomenon of internal freedom and dependence.*